

Zinner Endre

Életrajz

Zinner Endre Madách utcai másfél szobás lakásában fogadott. Amikor betoppantam, a Los Angelesben élő fiúunokájával beszéltem telefonon. Kérte őt, hogy legalább hetente egyszer hívja. Mindjárt el is mondta, hogy a másik, a leányunokája ősszel a férjével, Avigdorral Izraelbe költözik. Nem szabad itt maradni – tette hozzá. Zinner György viszonylag magas, testes ember. Valaha futballozott. Bár ma már nyolcvanon túl van, mégis összességében jó egészségnek örvend, és ma is tevékeny életet él. Csak a lánya beteg, s ez egy kissé megviseli. Készségesen áll rendelkezésemre. Felesége tavaly tavasszal hunyt el.

A két nagyszülőpárból csak a nagyanyáimat, Zinner Salamonnét és Weitzner Salamonnét [született Klein Mari] ismertem. Apai nagyapám, Zinner Salamon ortodox vallású volt, és a foglalkozása is ezzel állt kapcsolatban: rituális metsző volt. Apai részről Budapesten, anyai részről Szigetszentmiklóson éltek, de mind a két ág valahonnan Lengyelországból indult el a dédszülők idejében, nem tudom pontosan, honnan. Az anyai ágról, a nagymamámról csak annyit tudok, hogy rabbicsaládból származott, valószínűleg ők is galíciaiak voltak. Nagyapámat egyáltalán nem ismertem, ők a Felvidék tájáról jöttek. Apai nagyanyámat nem nagyon ismertem, mert az apámat már tízévesen elvesztettem, és az apai részről a család tagjaival nem nagyon volt kontaktusom. Az apai nagyanyám tanult-e valamit, nem tudom. Csak annyit tudok, hogy textilkereskedők voltak Szigetszentmiklóson. Onnan jöttek fel aztán Budapestre. A nagyanyám két-három évvel később halt meg, mint az apám. Úgy 1934-35-ben halhatott meg a nagyanyám, nem emlékszem pontosan, apám pedig 1932-ben.

Bár apámnak négy testvére is volt, csak egyikükkel tartottam a kapcsolatot. Ez az apámnak egyik nőtestvére volt, Zinner Malvin, Farkas Mártonné. A Vörösmarty utcában laktak, a férjének bádogos- és szerelőműhelye volt a Vörösmarty utcában. Azt tudom, hogy volt a József utcában egy kis imaház, oda jártak, mert vallásosak voltak. A József utcai imaházban én is többször megfordultam. Az 1920-as években a válság idején heten közülük Argentínába mentek ki, és nem tartották velünk a kapcsolatot. Két nagybátyám, a birkózó Európa-bajnok Zinner Ferenc [Ezen a néven nem szerepel az Európa-bajnokok között. – A szerk.] és Miksa testvére, aki villanyszerelő volt, valamint két nagynéném, Emma és Paula 1924-ben kivándoroltak Argentínába, hogy ott új életet kezdjenek.

Apám részéről a család baloldali beállítottságú volt, anyám részéről semlegesek voltak. Apám közvetlenül nem érdeklődött a politika iránt, de a testvérei igen. Kommunisták lehettek: az egyik testvérét – Ferencet vagy Miksát, nem tudom, melyiket – mint 1919-es kommunistát [lásd: Tanácsköztársaság] csukták le. Valami öt évet kapott – nem ismertem, de azt tudom, azt fogták rá, Lenin-fiú, és elfogták [Lenin-fiúk – a Magyar Tanácsköztársaság idején a Forradalmi Kormányzótanács politikai karhatalmi különítménye. Célja az „osztályellenség” megféltelése, az ellenforradalmi kísérletek elnyomása volt. Létszáma 200–400 fő között mozgott. Terrorisztikus

módszerei miatt a Kormányzótanács szociáldemokrata tagjainak nyomására 1919. május közepén föloszlatták, s ettől kezdve a Belügyi Népbiztosság egyik osztályaként működött tovább. – A szerk.]. Anyám elmondása szerint ő járt le Vácra, hozta-vitte a szennyes ruhát neki, a véres ruhát, amit hozott haza mosni. Erre emlékszem, de nem ismertem őt. Ennyit tudok.

Anyai részről a kapcsolat szoros volt. Valamennyi testvért ismertem, aki élt, és ezekkel rendszeresen tartottam is a kapcsolatot. A nagyanyám eredeti neve Klein Mari. A zsidó nevére már nem emlékszem. A nagyanyám nagyon jó asszony volt. Bár Budapesten élt, mi máshol laktunk. Ő a másik lányával, Margittal [Hermann Józsefné, szül. Weitzner Margit] és az unokáival, az unokatestvéreimmel, Jehi és Uri Hermann-nal élt együtt, aki a magyarországi cionista Hasomér Hacair mozgalom [lásd: Hasomér Hacair Magyarországon] egyik vezetője volt. Nagyon szeretett minket, engem és a bátyámat is, mert mi félárvak voltunk. Elég nehéz körülmények között éltünk. A nagymamám szombattartó és ünneptartó volt, neológ családhoz tartozott. A VII. kerületben laktak, és a Bethlen téri templomba jártak a nagyünnepek alatt. Minden pénteken a gyertyagyújtás kötelező volt. A nagyanyámék – emlékszem – imádkoztak, és szombatonként önáluk volt az ebéd. Péntekenként nem gyűltünk össze, inkább szombaton az ebédnél. De akkor az egész család összejött. Elmondtuk az imákat, és sóletet ettünk bárhesszel. A nagyanyám magyar anyanyelvű volt, de tudott németül. Azt nem tudom, hogy jiddisül beszélt-e. Elképzelhető, hogy jiddisül beszéltek és nem németül a testvéreivel. A nagyanyám ruházata normális neológ volt, semmi tradicionális nem volt rajta [lásd: öltözködés]. A baráti társaságuk csak zsidó volt, mint ahogy most nekem is az, nincs is keresztény a baráti társaságomban, csak zsidó. A nagyanyám hetvenegynéhány éves volt, amikor meghalt 1934-ben. A Kozma utcában zsidó szertartás szerint temették el. Ennyit tudok, hogy az anyai nagyanyám testvéreit körözték, mert ők Galíciából jöttek. Az volt a probléma velük, hogy mivel nem voltak magyar állampolgárok, a tartózkodási engedélyüket mindig hosszabbítani kellett [lásd: KEOKH]. Az 1940-es években begyűjtötték őket.

Anyámnak öt testvére volt. Irma Fehér Rezsőhöz ment férjhez, és nem volt gyerekük. Ők kereskedők voltak. Vilma fényképész volt. A férjét Rózner Ferencnek hívták, és egy fiuk volt, de még a nevét sem tudom. Aranka tisztviselő volt, a férje Izrael Menyhért volt, nem tudom, mi volt a foglalkozása. Margit Hermann Józsefhez ment hozzá, és két fia volt, Uri és Jehi. Róluk majd mesélek később. Anyám fiútestvéréről, Weitzner Miksáról semmit sem tudok, csak hogy volt egy fia.

Anyám, Zinner Simonné [született Weitzner Ilona] Szigetszentmiklóson született [Szigetszentmiklós – nagyközség volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, 1891-ben 2700, 1910-ben 4000, 1920-ban 4400 lakossal. – A szerk.]: Apám Ipolyságon született [Ipolyság – nagyközség volt Hont vm.-ben, 1919-ig székhelye volt a vármegye törvényhatóságának, a járási szolgabírói hivatalnak, kir. törvényszéknek, járásbírósnak és egyéb megyei és járási hivataloknak. Lakosainak száma 1891-ben 3200 fő volt. A trianoni békeszerződéssel Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Tíz év korkülönbség volt kettőjük között, anyám 1894-ben, az apám 1884-ben született. Valószínűleg csak polgárija [lásd: polgári iskola] volt, vagy talán elemi, pontosan nem tudom. Az apám az első világháború alatt katona volt. Gépkocsivezető lévén, a tankosoknál szolgált. Tehergépkocsit vezetett a katonaságban, és ezt hasznosította utána a polgári életben is. Sofőrként helyezkedett el. A gépjármű-vezetői igazolványa az 5-ös számot viselte. Abban az időben nagyon kevesen tudtak gépkocsit vezetni.

Az apám sofőrködött, nagyon jó állása volt, abban a viszonylatban, mikor kétszáz pengő havi fixről beszéltek [Vö.: egy harmincas évekbeli sláger szerint „havi kétszáz pengő fixszel (ma) az ember könnyen viccel!”. – A szerk.], az apámnak háromszáz pengő fizetése volt, amiből nagyon jól meg lehetett élni. Így nagyon jó körülmények között éltünk, apám ugyanis a Leszámítoló Bank [Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbank] vezérigazgatójának a sofőrjeként dolgozott. A főnöke is zsidó ember volt, Kádár Gusztávnak hívták. Árvaházban nevelkedett, és a ranglétrán a saját tudása révén emelkedett fel. Arra is emlékszem, hogy a második világháborút túlélte. Megkerestem, beszéltem is vele, de rettenetesen félt. Egyszer valahogyan eltűnt. Kitelepítették [lásd: kitelepítés] vagy valami. Jugoszláviában volt egy villájuk, és egyszerűen nem találtam meg, nem tudtam megtalálni, mert mint burzsujt vagy miért hurcolták el, nem is tudom. A háborús időszakban mit csinált, azt nem tudom, nem voltam itthon akkor, mert én 1943-ban elmentem, és csak 1945-ben jöttem vissza.

Fogalmam sincs róla, hogy a szüleim hogyan ismerkedtek meg. Azt sem tudom, hogy az ő házasságukat kiközvetítették-e [lásd: házasságközvetítő], vagy csak véletlen találkoztak. Egyházi esküvőjük volt [lásd: házasság, esküvői szertartás], de az apám nem volt különösebben vallásos, az anyám igen, ő vallásos volt. Neológ vallásosság volt ez. Az ortodoxiára semmilyen külső jel nem mutatott. Mindkettőjük anyanyelve magyar volt. Az apám a magyar mellett németül is beszélt. Anyám magyarul beszélt csak.

1922-ben születtem Budapesten. A gyerekkorom nem volt a legfényesebb. Életem első tíz évében, míg az apám élt, a Lehel utcában laktunk, Angyalföldön. Ott is jártam elemi iskolába. Négy elemi végeztem. Tíz éves voltam, amikor az apám meghalt. Úgy emlékszem, hogy elég nagy csibészek voltunk, a környék gyerekeivel együtt nevelkedtünk. Összemosódott ott a zsidó meg a keresztény. Egy olyan munkásrészen laktunk, ahol még akkor nem volt kidomborítva az antiszemitizmus kérdése. Szóval nem éreztük akkor. A szomszédunkban is egy keresztény gyerek lakott. Az osztálytársam volt, orvos lett, és orvosként is tartotta velem a baráti kapcsolatot. 1956-ban elment.

István bátyám 1920-ban született Budapesten. Négy középiskolát végzett. Istvánt a politika nem érdekelte. Sem a szocialista, sem pedig a cionista ifjúsági mozgalomban nem vett részt. Tizenhat-tizenhét évesen már dolgozott a Hajósi és Szántó cégnél, amely erősáramú elektronikus termékeket gyártott és értékesített. Ez egy többségében zsidó tulajdonú cég volt, ám arra emlékszem, hogy az egyik igazgatót Récseynek hívták. Amikor az első zsidótörvényt meghozták 1938-ban [lásd: zsidótörvények Magyarországon], a bátyámat a tisztviselői állásból gyári munkássá minősítették át. 1939-ben Esztergomba hívták be rendes katonának. Rövidesen azonban megfosztották fegyverétől, és munkaszolgálatos lett. Kikerült az orosz frontra, ahonnan mind a mai napig nem tért vissza. Kerestettem a Vöröskeresztet, sőt még a Vörös Félholddal is. Az ő értesítésükből tudom, hogy 1944 januárjában (15. és 20. között) a Don-kanyarban nyoma veszett [A Don-kanyarban 1943 januárjában morzsozták föl a 2. magyar hadsereget. Zinner István föltehetően vagy máshol tűnt el Ukrajnában 1944 januárjában, vagy nem 1944 januárjában, hanem 1943 januárjában tűnt el a többi kb. 43-44 ezer munkaszolgálatossal együtt. – A szerk.]. Kárpótlást sem kaptam utána. Azt mondták, nem halt meg. A bíróságon holttá nyilváníthatnám, de nem akarom. Az emléke többet ér annál a rongyos kétszáz ezer forintnál.

István vallásossága az enyémhez volt hasonlatos. A Bethlen téri templomba jártunk, ahol Dr. Bernát Béni volt a főrabbi. Hozzá jártam, és a bár micvóm is nála volt. Sajnos az én bár micvómon

az apám már nem lehetett ott. Az apám főnöke, a Leszámítoló Bank akkori vezérigazgatója, Kádár Gusztáv állt a bátyám mellett a bár micvó alkalmával. Ő patronált bennünket, mert nagyon szeretett minket. Nagyon jó főnöke volt az apámnak, nagyon tisztelte, becsülte őt. A bátyám bár micvóját az Aréna úti templomban tartottuk [Aréna úti (ma: Dózsa György út) zsinagóga: Baumhorn Lipót tervei alapján emelt épület, 1908-ban avatták föl. – A szerk.], ahol a mikve is volt az asszonyoknak, de a mama ezt aligha vette igénybe. Nem voltunk túlzottan vallásosak, de a nagyünnepeket tartottuk. Anyám minden péntek este gyertyát gyújtott. Arra emlékszem, hogy minden pénteken fölvevük az új ruhát, és úgy mentünk a templomba. Egy kicsit futballoztunk is útközben. Gyerekek voltunk. A szombatot együtt ünnepeltük a nagymamáéknál.

A nagyünnepeket általában az anyám testvéreinél töltöttük. Az anyai nagyanyámmal is együtt töltöttünk minden nagyünnepet. Nem volt semmi különös, arra is emlékszem, hogy mikor az ünnepkor a Városligetben jártunk, kenyeret dobtunk be a halaknak [lásd a táslich szertartást]. Az apám nemigen járt zsinagógába, de az anyám igen. A kedvenc ünnepem a Pészah volt, talán a maceszgombóc miatt szerettem annyira, ma is szeretem. Melyik ünnep is volt az, ahol a trenderlin játszottunk? Igen, ez Hanukakor volt. Az volt a másik kedvenc ünnepem. A nagybácsikámtól mindig tíz fillért kaptunk minden egyes győzelem után. Ez volt a Hanuka-pénz [Hanuka-gelt]. Emlékszem, együtt volt az egész család, itt volt a négy fiú, a bátyám, én és a két unokaöcsém, és játszottunk, és mindig kaptuk a pénzt a nagybácsikámtól.

Angyalföldön minden áldott nap hajnalban elmentem a rabbi elé. Nagyon híres rabbi volt, annyit gondolkodom, de nem jut eszembe a neve. Minden nap – én tízévesen, a bátyám tizenkét évesen – elmentünk reggel és este a templomba, hogy apám halála után a kádist elmondjuk. Minden áldott nap egy éven keresztül elmentünk, ott tanultam meg a kádist.

Tíz-tizenegy éves lehettem, amikor 1932–33 körül bejöttünk a hetedik kerületbe, az Elemér utcába (most Marek József utcának hívják). Angyalföld vegyes körzet volt, de itt, az Elemér utcai részen már csak zsidók laktak. A hetedik kerület zsidó körzet volt, inkább a középosztály lakott ott. Angyalföldön egy kétszobás lakásban laktunk, gáz és folyóvíz is volt benne. Az Elemér utcai lakás másfél szobás lehetett, de abban is volt gáz, víz és villany. Az anyámat az apám volt főnöke támogatta. Adott anyámnak az Elemér utcában egy egyszemélyes üzlethelyiséget, ahol tejboltot nyithatott. Mi, gyerekek minden áldott nap reggel, mielőtt iskolába mentünk, előbb anyánknak segítettünk. Behúztuk a tejeskannákat, és házhoz hordtuk a tejet és a süteményt – akkor még ilyesmi is létezett –, és csak utána mentünk iskolába.

Egy év kivételével, amikor is az Abonyi utcai Zsidó Gimnáziumba jártam, rendes állami iskolában tanultam. Az iskoláimat a Lehel utcai általános [elemi] iskolában végeztem, a négy elemi. Vegyes iskola volt. Zsidók és keresztények együtt jártak, nem volt vallási iskola. A tanárokról nem emlékszem, csak az osztályfőnökömre, aki nagyon rendes ember volt. Nagyjából ő tanított majdnem minden tantárgyat az elemi iskolában. Egy évet jártam a zsidó gimnáziumba, de anyám a tandíjat nem tudta tovább fizetni, és kivett az iskolából. Átmentem a Rottenbiller utcai iskolába, és ott végeztem el a négy polgárit [lásd: polgári iskola]. Talán egy-két tanárra is emlékszem, sőt volt olyan tanárom, Alexits, aki büntetésből mint kommunista tanított abban az iskolában. Dr. Alexis ugyanis egyetemi tanár volt [Alexits György (1899–1978) – matematikus, az MTA tagja. A Tanácsköztársaság alatt a Szocialista Diákszövetségben tevékenykedett, a Tanácsköztársaság bukása után kizárták az egyetemről, emigrálni kényszerült. Grazban járt egyetemre, ott avatták

1924-ben doktorrá. Hazatérve 1919-es tevékenysége miatt tanári álláshoz nem juthatott. 1926-ban Romániába ment, egy évig Giurgiuban tanított, és amellet tanársegédként előadásokat tartott a bukaresti egyetemen. 1928-ban engedélyt kapott arra, hogy tanári oklevelet szerezzen. 1929-ben lett matematika-fizika szakos tanár. 1930-ban mint polgári iskolai helyettes, majd mint rendes tanár kapott állást. – A szerk.]. Kedvenc tantárgyam az algebra volt, amiből annak idején egy kisebb tanulmányi versenyt is megnyertem a kisiskolások versenyén. Emlékszem, az osztályfőnököm, a Mitribusz, a fiát hívta el – az osztályban páros versenyt csináltak algebrából –, és én hamarabb oldottam meg a feladatot, mint a fia, aki egyetemista volt.

Héderbe nem jártam, de akkoriban a vallástan kötelező volt. Tanultam hébert az iskolában. Külön nem tanultam, csak az iskolában, elemitől kezdve a polgáriig, sőt a gimnáziumban egy évig héber nyelvet és irodalmat is tanultam. Rendesen tudtam olvasni. Meg a bár micvó előkészítőn is tanultunk hébert. A vallástanáraim dr. Bolgár Pál és talán Rappai – már nem emlékszem biztosan a másik nevére – voltak. Péntekenként rendszeresen jártunk a Bethlen téri templomba. Kötelező volt elmenni. Szombaton néha elmentünk délelőtt, de nem mindig.

Az antiszemitizmust gyerekfejjel még nem nagyon éreztem, csak a későbbiek folyamán a középiskolában. A polgáriiban már lehetett érezni az antiszemitizmust. A hittanoktatás kötelező volt. Minden héten egy vagy két óra volt, nem emlékszem pontosan. Akkor különvált az osztály, és amikor visszamentünk az osztályba, akkor csakúgy sütött a zsidógyűlölet a keresztény gyerekekből. Az osztálytársaim különböző megjegyzéseket tettek. Úgy vettem ki, mintha a hittantanár lázította volna a gyerekeket.

Az iskolában a barátaim zsidók voltak. A zsidó gimnáziumban természetesen mindenki zsidó volt, a Rottenbiller utcában pedig Habelesz Feri és Reich Feri voltak a barátaim. Szintén zsidók. A szünidőben jártunk a zsidó gimnázium tenispályájára. Télen pedig a gimnázium területéhez tartozó jégpályára jártunk az Abonyi utca és a Szent Domonkos utca sarkán. Ez a baráti társaság végigkísért egészen a munkaszolgálatos bevonulásomig. Aztán mikor már nagyobbak lettünk, tizenhét-tizenkilenc évesek, ötórás teákra jártunk el. Jártunk az OMIKE-be, a Bethlen térre. Jártunk a Hollán utcai zsidó iskolába, ott is volt táncrendezvény, és a Vilma királynő úton is volt szombatvasárnap tánc, ott lehetett ismerkedni. Ezek a helyek csak zsidó társaság volt. A hétvégeket szórakozóhelyeken, barátokkal töltöttem. Otthon volt a szombati ebéd, este pedig lementünk az OMIKE-be vagy a fiú árvaházba. Vasárnaponként a Ligetben sétáltunk vagy a Duna-parton. A baráti társaságom kizárólag zsidókból állt, nem volt keresztény közöttük egyetlenegy sem. Ez olyan tradíció volt nálunk. A barátaim mind odalettek, csak egy jött vissza.

Apámnak a munkája révén autója volt, így a hétvégén kirándulni jártunk. Még arra is emlékszem, hogy télvíz idején autóval mentünk szánkázni. Apám az autó után kötötte a szánkót, ahol nem volt forgalom, és úgy húzott minket. A vasárnapokat lent töltöttük a nyaralóban, Dömösön. A főnökének Dömösön volt villája, a Gizella telepen, nekünk pedig a faluban külön bérelt egy lakást, hogy mi is lent legyünk. Amint vége volt az iskolának, rögtön lementünk, mert ők nyáron mindig lent voltak, és onnan járt föl, hatvan-hetven kilométerről Budapesttől a munkahelyre [A Dömös-Budapest távolság kb. 40 km. – A szerk.], és oda is jött vissza. Így nyáron mi is lent nyaraltunk Dömösön, ők a villában, mi pedig a faluban. A Kádár és a felesége, egy bécsi nő szombatonként a sóletot nálunk ette. Anyám csinálta a sóletot, és a Kádár méltóságos úr – mert akkor úgy hívták – minden szombaton odajöttek hozzánk sóletot enni [A „méltóságos” megszólítás a III-V. fizetési osztályba

tartozó vagy magas kitüntetéssel bíró vagy főnemesi származású (grófi és újabb időkben bárói címmel rendelkező) személyeket (és feleségüket) illette meg; a „nagyságos” megszólítás a VI. fizetési osztályba sorolt vagy ezzel azonos rangú köztisztviselőknek (és feleségüknek) járt ki. (Általában pedig a „nagyságos” megszólítást alkalmazták a polgársághoz tartozó férfiak, asszonyok, idősebb lányok udvarias megszólításaként.) – A szerk.]. A pékhez vittük el, hogy meleg maradjon, és úgy hoztuk el. A szombati ebéd egyszerű volt, semmi különös. Nem volt vallási ceremónia. A menü húslevesből állt és sóletből. A sóletben biztosan marhahús volt meg gersli [Hántolt és párolt árpaszem, malomipari termék. – A szerk.], vagy hogy hívják. A apám töltötte a libanyakat, ami a sóletben megfőtt. A húst a Kádár Gusztáv vásárolta, feltehetően kóser mészárszékekben.

Dömösre csak addig tudtunk lejárni, amíg az apám élt, utána már erre nem volt lehetőségem. Nyaraltam a hitközség üdülőjében egyszer-kétszer, nyári táborban. A hitközségnek volt egy nyári tábora csak fiataloknak Diósjenőn, a másik pedig a Balaton mellett, nem tudom már pontosan a nevét. Két zsidó tábor volt. Nyáron a barátokkal együtt töltöttem az időt, strandra, uszodába és moziba jártunk. Ebben a zsidó baráti társaságban vasárnap mindig túrázni mentünk, négy pár vagy öt pár, egyikük Zátory Kató, aki egy színész lánya volt.

Talán kilenc éves lehettem, mikor az apám ölében ültem, és vezettem a kocsit. Nagyon korán megszagoltam a benzint. 1957 óta van kocsim, előtte nem vezettem, nem lehetett vezetni kocsit [Az ötvenes években az autóhasználat egyre inkább egy szűk, állami és pártelit monopóliuma lett. 1950-től kezdve gyakorlatilag eltűntek az utakról a magántulajdonú autók. Egy minisztertanácsi rendelet értelmében üzemanyaghoz csak vásárlási könyv vagy utalvány ellenében lehetett hozzájutni, utalványt pedig csak az kaphatott, aki igazolni tudta, hogy munkájához nélkülözhetetlen a gépkocsi. (Azoknak, akiket a munkakörük nem jogosított fel autóhasználatra, gépkocsijukat föl kellett ajánlaniuk megvételre az államnak.) Az 1950-es 13 000 fölötti darabszámról a gépkocsik száma így kb. 5000-rel csökkent, magántulajdonban pedig mindössze kb. egy-két ezer gépkocsi maradt. 1956-ban kb. 30%-kal kisebb volt a forgalomban lévő személygépkocsik száma (10 500), mint 1938-ban (15 000), s ezek többsége is állami tulajdonban volt. 1957-ben kétszáz Wartburgot és háromszáz Moszkvicot hoztak "egyéni tulajdonosok" számára forgalomba. Magánszemélyek a munkaterületük szerinti minisztériumhoz nyújthatták be gépkocsi-vásárlási kérelmüket. (Majtényi György „Automobilizmus” c. cikke alapján, www.archivnet.hu.) – A szerk.]. De 1957-ben volt az első kocsim, az amerikai nagynénemtől kaptam, aki hazajött látogatóba. Az apám egyik testvére volt, meg akart ismerni. Bécsben találkoztunk, és akkor tőle kaptam egy kocsit [Mint a 22. képen látható, a családjával – feleségével és kislányával – együtt volt Bécsben 1957-ben. Ritkaságszámba ment ezekben az években családotól külföldre utazni. Lásd még: utazás külföldre 1945 után. – A szerk.].

1937-ben egy Ladányi Sándor nevű optikus-látszerész kisiparosnál tanultam ipari tanulóként három évig. De mivel nem bírt eltartani egy segédet, kinevelt inasnak. Tökéletesen megtanított a szakmára, és utána elhelyezkedhettem. Így kerültem a Fehér Optikához látszerészsegédként, és ott voltam egészen 1943 májusáig, míg be nem hívtak munkaszolgálatra. E mellett a munka mellett volt nekem egy mellékállásom is, ahol napvédő szemüveget csiszoltam reggel 6-tól 9-ig. Ezzel többet kerestem, mint egész héten a főállásomban. Kiemelt fizetésem volt, mert elismert és keresett jó szakember voltam. Abban az időben én elég jól kerestem, az anyámat én tartottam el, s nem engedtem dolgozni. A Májer nevű cég tulajdonosa, akinek a napszemüveg-becsiszolásokat

készítettem, szintén zsidó volt. Májer és a segédjét deportálták, egyikőjük sem jött vissza. A Fehér optikai céget pedig lebombázták.

A politikával akarva-akaratlanul foglalkoznom kellett. Két irányvonalam volt. Az egyik a szociáldemokrata irányvonal, a másik pedig a Hasomér Hacair zsidó szervezet [lásd: Hasomér Hacair Magyarországon], de az is a szociáldemokrata vonalat képviselte. Az antiszemitizmus akkor már erősen érezhető volt, és talán ezért csatlakoztam így a baloldalhoz. Különösebb politikai vonzalmam nem volt, ez az ösztönszerűség kényszerített erre. Éreztük, hogy a magyarországi antiszemitizmus az 1939-40-es években kezdett megerősödni. Tizenhét éves koromban fellángolásomban beléptem a szociáldemokrata pártba. A feladatom az volt, hogy a nyilas újságárust megvertük, elvettük az újságját, és elszaladtunk. Ez volt a tevékenységünk.

A Hasomér Hacairhoz úgy jöttem be, hogy az unokaöcsém, Uri Hermann, aki egy évvel fiatalabb nálam, volt a Hasomér Hacair vezetője, és ott volt a menyasszonya is, a Cseh Metuka. Később össze is házasodtak. Az 1939 és 1941 közötti két év viszonylag könnyebb volt az életemben, mert valójában nem sok jót éltünk meg addig. 1940 után az Elemér utca 23-ban laktunk az unokaöcsémmel, Uri Hermann-nal, Kühnével meg a Szimhével. A lakásunk cselédszobájában rendszeresen öt-hat fiatal zsidó gyereket rejtegettünk Szlovákiából, akiket minden csütörtökön és péntek hajnalban kivittünk a Duna-partra, és hajóval mentek el, majd Románián és Bulgárián keresztül alijáztak. Iratokat szereztem be, és különböző szemüvegeket szereztem nekik, amivel elváltoztathattam a kinézetüket. Ez még a háború előtt, illetve első éveiben zajlott. 1940-ben elfogták, lekapták az unokaöcsémet, és el is vitték, internálták egy évre. Nekem sikerült kicsúsznom a kezük közül, én megúsztam.

Uri egy év után kiszabadult az internálásból, de 1941-ben megint elfogták, elvitték Sárvára, és Sárváról kivitték Auschwitzba. Ez egy vasárnapi napon történt, nem emlékszem pontosan a dátumra, lementünk Sárvára, hogy hamis papírt vigyünk neki. Előttünk egy fél órával vagonírozták be őket, későn érkeztünk meg oda, nem tudtuk megmenteni [Sárvárótt volt az ország egyik legnagyobb internálótábora, ahonnan 1500 zsidót deportáltak Auschwitzba. A deportálást itt a németek hajtották végre. Randolph Braham ellentmondásosan említi meg a deportálás időpontját: „A magyar Holocaust” (Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/) című mű 77. oldalán 1944 augusztusát említi, a 157. oldalon írottak szerint 1944. július 24-én zajlott a deportálás. – A szerk.]. A Rapaport Gyuri hazajött, együtt volt vele, most kint van Izraelben. Találkoztam is vele Izraelben, ő mesélte, hogy Uri egy ideig tejszállító volt Auschwitzban, és aztán eltűnt. Ugyancsak nem jött vissza az édesapja, aki Mauthausenban volt az öccsével, aki kint van Izraelben. Tizenhárom évesen Mauthausenban volt, de nem jött haza Magyarországra 1945-ben, hanem egyenesen kiment Palesztinába. Előbb Ciprusra mentek [az édesanyjával, Hermann Józsefné Weitzman Margittal], és Ciprusról hajóval vitték ki mind őket Palesztinába. Így menekült ki a Cseh Matuka is, aki Urinak volt a felesége. Kint van Izraelben, férjhez ment másodszor is, ott él, és családja is van. Az unokaöcsém, Jehi Hermann tartja vele a kapcsolatot.

A feleségemet, Sternberg Esztert 1941-ben ismertem meg vagy talán 1942-ben – valahogy így. 1944. március 29-én megnősültem. A munkaszázadból megszöktem, úgy nősültem meg, mert volt egy olyan verzió, hogy a házas asszonyokat nem deportálják, és nem viszik el, azok védeltséget élveznek [Az interjúalany feltehetően későbbi ismereteit vetíti vissza a házasságkötés idejére, ilyen kósza hírek 1944 második felében terjedtek el Budapesten. 1944. március 29-én még nem

kezdődtek meg a deportálások; a gettósításról szóló rendeletet is csak majd április végén hirdetik ki (1610/1944 M. E. sz. kormányrendelet, amely április 28-án lépett hatályba – noha az ország egyes részein – de nem Budapesten – már április második hetében megkezdték a gettók fölállítását). – A szerk.]. Házasságot kötöttünk, ennyi volt az egész, megesküdtünk, ő ment jobbra, én balra. Akkor még nem volt egyházi esküvő, csak polgári esküvő volt, Magyarországon az volt az elismert. Az egyházi esküvőt 1945 februárjában vagy márciusában tartottuk meg a Bethlen téren. Ez az időszak mozgalmas volt.

A munkaszolgálatra 1943 májusában vonultam be Hódmezővásárhelyre, az 5. hadtesthez az V/3-as munkaszolgálatos pótzászlóaljhoz, mert az előző zászlóalj kint volt Borban. Egy hónapig voltunk Hódmezővásárhelyen, a következő hónapban Ukrajnába, Kovelba kerültem a századdal együtt. A cél az volt, hogy Borba vigyenek bennünket. De miután a németek föltartottak azzal, hogy visszamentek Újvidékig, bennünket is odavittek, hogy tankakadályokat ássunk, és vissza, Újvidék felé haladtunk, így nem kerültünk Borba. Újvidéken egy fodrászüzletben helyeztek el hetünket, a Miskolci út 12-es szám alatt. A háború után elmentem Újvidékre, de nem találtam meg a helyet. Arra emlékeztem, hogy szemben volt egy Schwarzenberger zsidó bádógos és szerelő, aki az ablakból nézte, hogy velünk mit csinálnak. Heten voltunk abban a fodrászüzletben elszállásolva, a keretlegények, akiket mellénk adtak, bunyevácok voltak, alig tudtak magyarul [A bunyevácok – többek között – Észak-Bácskában élő horvát etnikai csoport. – A szerk.]. Ezek voltak azok a bizonyos „fajmagyarok”, akik igen kegyetlenek voltak. De az őrséget mi láttuk el, mert ezek féltek a partizánoktól. Mi, zsidó gyerekek örködtünk felváltva.

A sarkon volt egy kocsmá, ahol a partizánok találkoztak, így kerültünk kapcsolatba velük. Megbeszéltük, hogy december 5-én átszökünk egy szigetre a partizánokhoz. Igen ám, de a Miskolci út 12-ben volt két nő. Egyikük horvát volt, a másikuk szerb, a partizánok figyelmeztettek arra, hogy vigyázzatok, gyerekek, mert a horvát katolikus, a szerb meg csetnik. És valamelyik gyerek elköpte, hogy mire készülünk, és körbefogtak ötünket, bevittek a laktanyába, kikötöttek, bevagonírozta, és kivittek minket – szerencsénkre, csak – Ukrajnába. Mégpedig úgy, hogy majdnem gyalog tettük meg Újvidékről az utat egészen Kőrösmezőig [Kárpátaljai, ma Ukrajnában lévő nagyközség, amely 1939–1944 között átmenetileg ismét Magyarországhoz tartozott. – A szerk.], ahol a Tisza ered. Isteni szép hely egyébként kirándulni. Ott voltunk, aknautakat ástunk. A Fehér-Tiszában álltunk, ott eredt a Tisza, és a sódert termeltük ki decemberben, januárban, a vízben állva.

A Tatár-hágó tizenkét szerpentinjét aknáztuk alá, és így mentünk aztán ki, tovább egészen Kolomeáig. Elsők között voltam kikötve, gúzsba kötve, ami kegyetlen dolog, ott a század leült, és ott kellett énekelni. A fél század énekelt, a másik fele meg kikötve vagy gúzsba kötve, és fordítva. Ez nem valami különleges büntetés volt. Egyszerűen kegyetlenül bántak velünk. Gyakran értek bennünket ilyen atrocitások. Azt is megmondhatom, hogy a magyarok a németeknél kegyetlenebbek voltak hozzánk. A németek adtak enni, a magyarok nem. A bakancsom a tiszai sódertermelésben szabályszerűen lerohadt a lábamról. Egy zsákból csináltam mamuszt, és abban jártam.

Egyszer, amikor cigarettáztam, az egyik német elkérte a cigarettámat. Azt mondta nekem: „Nézd, dolgoztok, mint a marhák. Megbecsülnek, kaptok enni, mindent, de ha kapunk parancsot, hogy lőjünk főbe benneteket, abban a pillanatban főbe lőlek benneteket.” Ez nem tetszett nekem, másnap meg is szöktem, és elindultam gyalog Budapest felé. Közben azt is megtudtam, hogy

kiadták a körözést ellenem, és szökevényként halálra ítélték. De nem találtak meg. Ez volt a munkaszolgálatos időmnek az egyik első fejezete. Ez volt 1944. február vége felé, akkor szöktem meg, és indultam hazafelé. Március közepe táján érkeztem Budapestre gyalog, vonattal, szekérrel, ahogy tudtam, jöttem. Másfél évet voltam kint [Elmondása szerint 1943 májusában vonult be Hódmezővásárhelyre munkaszolgálatra, a másfél éves időtartam tehát nem valószínű. – A szerk.]. Ezalatt semmi hírt nem kaptunk otthonról. A leveleket nem adták oda. Azt hiszem, havonta egy levelet írhattunk, és azt hiszem, eleinte meg is kapták. Később nem kapták meg.

Budapesten hamis papírokkal, amiket a Hasomér Hacaírtól kaptam, szabadon mozogtam. A saját nevemre volt minden kiállítva, mert olyan nevem van, ami német, és az anyám neve Weitzner, ami sváb. Tehát a saját nevemen volt, egyetlenegy bejelentő lapom volt. Abban az időben volt egy időszak, mikor a vallást a bejelentőlapra nem kellett ráírni. A hátlapján volt egy bélyegző: cipőutalványt kapott. Márpedig zsidónak nem adtak cipőutalványt. Különböző helyeken munkaszolgálatos egységekbe mentem, hogy tudjak hol aludni, aztán az első alkalommal megszöktem tőlük. Igaz, volt névsorolvasás, ám mivel a listán nem szerepeltem, az, hogy eggyel többen álltak a sorban, nem tűnt fel. Mindig azt nézték, hogy megvan-e mindenki. Ideális bűvőhely volt. Az első adandó alkalommal aztán továbbálltam. Többek között egy téglagyárban is dolgoztam. Jelentkeztem kazánkovácsnak, mert éppen azt kerestek, és mikor megnézte a kezemet a parancsnok, azt kérdezte, mi a szakmája. Mondom, optikus. Elkezdett dühöngeni, hogy kazánkovácsot kért, miért küldtek neki optikust. Betettek egy lakatosműhelybe.

Mikor 1944. október 15-én sor került a proklamációra [lásd: Horthy-proklamáció], hazamentem, leszedtem a Jósika utca 27-ről, ahol a feleségem lakott, a sárga csillagot, és a Marek József utca 23-ról, ahol anyám lakott, arról is leszedtem a sárga csillagot. Ekkor találkoztam egy volt osztálytársammal, a Papp Jancsival, aki belém kötött, hogy mocskos zsidó. Szerencsére gyorsabb voltam, és el tudtam szaladni, nem tudtak elfogni. Ezzel a gyerekekkel 1945 után elszámoltam. Úgy számoltam el, hogy bevittem a kapu alá, összevertem úgy, hogy összecsucsklott. Én elégtételt szereztem, mondtam, én nem jelentelek föl téged. Ha meglátott utána az utcán, átment a másik oldalra.

Többek között még azt is csináltam, hogy volt összeköttetésem ahhoz, hogy lámpaizzókat szerezzek, mert nem lehetett elemlámpába izzót kapni. Én tudtam beszerezni ismeretség révén, azokat befestettem kék üvegfestékkel [hogya a légítámadások alatt tudják használni], és háromszoros pénzért adtam el az üzletekben. Nagyon sok pénzt kerestem vele. Eltartottam anyámat, magamat, sőt még a bátyámnak is küldtem [Mint a korábbiakban már kiderült, a bátya vagy 1943 januárjában, vagy 1944 januárjában eltűnt a munkaszolgálatban, Ukrajnában. – A szerk.].

A megmenekülésem úgy történt, hogy 1944. november elején miután leszereltem a sárga csillagokat, jelentkeztem egy munkaszolgálatos századnál, hogy itt vagyok, és kihelyeztek Csepelre. Csepelen volt a H és B-bunker. Én a H-bunkerba kerültem. A H-bunkert kihelyezték a Nagyollóba dolgozni, ilyen nagy vasdarabokat kellett betenni egy ilyen elektromos gépbe, ami elvágja. A B-t azt lebombázták. Itt is szerencsém volt. Itt voltam körülbelül egy hétig, és akkor meghallottam, hogy lehet Schutzpasst vásárolni, és azzal meg lehet menekülni. Egy szombati napon Csepelen beálltam a sorba, ahol a munkások mennek a fizetésért, de amikor a pénztár ablakához értem, nem álltam meg, hanem lehajoltam és átmentem. Fölszálltam a HÉV-re, vettem

egy „Új Magyarország” nevű nyilas újságot, hogy fedezzem magamat, azzal jöttem be Pestre, és elmentem a Vadász utca 29-be, ahol a Schutzpasst árulták. Nekem megvoltak ott az ismeretségeim. Odamentem, és volt ott egy Dr. Izsák nevű rabbi, aki kidobott, és pontosan beleestem a nyilasok karjaiba.

A VÁP-ra [katonai rendészet], az Üllői útra kerültem mint zsidó katonaszökevény és kém. Bekerültem a 10-es cellába, a cella volt körülbelül két méterszer három méteres. Egy fapriccs volt, amin feküdni lehetett, de heten voltunk benne. Volt köztünk egy, aki Márianosztráról szabadult, egy köztörvényes betörő vagy tolvaj, mit tudom én, aki több évet kapott, és azt kiengedték. De még mielőtt elment volna, engem fölvittek Csipkés alezredeshez kihallgatásra. A kihallgatásnak az volt a célja, hogy megállapítsák, melyik századhoz tartoztam. Amikor a cellába kerültem, akkor megismerkedtem azzal, aki Márianosztráról szabadult. Ha jól emlékszem, akkor odaadtam neki a megmaradt iratomat, amikor őt elengedték. Megadtam az anyám címét, hogy menjen el hozzá, hagyja ott az iratomat. Anyám nem tudta, hogy mi van velem. És elment. Rendes volt, megmondta, hogy ott vagyok. Ne idegeskedjen, él a fia. Megvan, és biztosan meg fog maradni. Eltűnt az a gyerek, nem tudtam meg, mi lett vele.

November 15. táján, egy péntek esti szürkület volt, s átadtak a Todt német munkásszázadnak [lásd: Todt Szervezet] hatvan-nyolcvanunkat, hogy kivisznek Németországba. De onnan is sikerült megszöknöm. Elmentem ismételen a Vadász utca 29-be. Ez november vége felé volt már, úgyhogy ott maradtam a padlástérben, ahol volt egy ilyen üvegraktár, ott aludtam a padlástérben a cserép alatt. A feleségem védett házban volt a Pozsonyi út 36-ban. Nagy nehezen sikerült őt is áthoznom a Vadász utca 29-be, az Üvegházba, ahol január 18-án felszabadultunk. Édesanyám a gettóba került, ahonnan nem tudtam kihozni, de hála istennek, ő is életben maradt.

A feleségem Budapesten született, de a családja jászági, Jászapáti, Jászládány és Hort vidékéről származott. Hevesben laktak, vallásos zsidók voltak. A szülők nevét és a nagyszülőkét nem tudom, nem ismertem őket, mert többen még meghaltak a háború előtt, a többieket pedig elvitték, deportálták. Egy zsidó árvaházban nevelkedett a feleségem. Az anyja nagyon fiatalon meghalt; két éves volt, mikor az édesanyja meghalt, az édesapja pedig beadta őt az árvaházba. Hosszú éveken keresztül a legjobb barátnője egy árvaházi lány, a Szabó Éva volt. A legjobb barátnői onnan kerültek ki. Ő is csak zsidó társaságba járt. A feleségem foglalkozása varró- és szabásznő volt. Egy kis szabószalonban dolgozott mint varrólány, a Sütő utcai varrodában.

A feleségem zsidó árvaházban nevelkedett, tehát ő mélyen magába szívta a zsidóságnak a szeretetét, kapcsolatát. Minden péntek este és szombaton templomba mentek, és valamennyi ünnepet megtartották. Persze neológ volt, nem ortodox, az árvaház neológ intézményként működött. Egyébként a leányárvaház helyén épült aztán a Belügyminisztériumnak a közlekedésrendészeti osztálya. Az én részemről úgyszintén nem volt keresztény a családban, vegyes házasság se volt, csak zsidók voltak. Sőt felnőtt koromban egyetlenegy keresztény barátom volt, akivel az Elemér utcában egymás mellett laktunk körülbelül huszonöt évig. Ők elmentek onnan családi házba, de utána is tartottuk a kapcsolatot. Ez a barátság több mint huszonöt vagy talán harminc évig tartott. Én voltam a zsidajuk, meg az Eszti, a feleségem. Rendes emberek voltak egyébként. Nekem – őket leszámítva – csak zsidó társaságom volt a szakmában és mindenhol.

Az Izraelbe való kivándorlás gondolata nemigen jutott eszembe a felszabadulás után, mert az anyám akkor hatvan év körül lehetett [Anyja 1894-ben született. – A szerk.]. Volt egy nyomorék

nagynénikém, aki januárban, a felszabadulás napján elesett, combnyaktörést kapott, a kórházban semmit nem lehetett csinálni. Ott volt az idős anyám, a nyomorék nagynéném, én nem tudtam itt hagyni őket, mert mit csináltak volna. Anyám háztartásbeli volt. Nem kapott semmiféle nyugdíjat. A fölszabadulás után kértem, adjanak valamit az anyámnak. Hivatkoztak a háború előtti törvényre, és nem kapott semmit. Én tartottam el akkor is őt. A barátok közül csak egyvalaki, a Steinberger Gyuri jött vissza. Magyarosította a nevét, és a filmszakmában helyezkedett el mint rendező. Meghalt talán tíz évvel ezelőtt, ő is itt maradt. Aztán 1956-ban megint nem tudtam elmenni, pedig el akartunk menni, meglett volna a lehetőségem apám testvéreihez, Argentínába. De anyámmal mit csináljak a bizonytalanságban? Akkor már több mint 70 éves volt az anyám. Anyám 1986-ban halt meg 92 évesen. November 7-én volt a születésnapja, november 9-én halt meg. A Kozmai utcai zsidó temetőben, az édesapám mellé, egyházi szertartással temettük el. Sajnos tehát kimenni nem tudtam az anyám és a nagynéném miatt. Ezt az ember később megbánta, de hát nem tudtam változtatni rajta.

Önállósítottam magamat, 1949-ig önálló látszerészüzletem volt a Király utca 96-ban. Egy segéddel és két ipari tanulóval dolgoztam, volt, mikor két segédem is volt. Az Optika-fotó jól menő üzlet volt, de jött az államosítás, és 1949 júniusában fölszámoltak [lásd: államosítás Magyarországon; a kiskereskedelem államosítása]. Az államosítás időszakában megalakult OFOTÉRT vezérigazgatója felszólított, hogy vagy belépek az OFOTÉRT-ba, vagy elveszi az üzletet. Hát én nem adom oda, inkább kiszálltam, és értékesítettem a dolgaimat. S utána mentem be az OFOTÉRT-ba dolgozni, boltvezetőként. Hamarosan előbb üzletvezető, majd osztályvezető lettem. Majd visszamentem boltvezetőnek, mert nem tetszett az osztályvezetés. Kevesebb pénzem volt, mint egy jó boltvezetőnek. Nekem pedig a pénz fontosabb volt, hogy eltarthassam a családot. 1949-től tizenhat évig dolgoztam az OFOTÉRT vállalatnál. Természetesen voltam párttag, 1937-ben vagy 1938-ban a szociáldemokrata pártba [lásd: Magyarországi Szociáldemokrata Párt] léptem be. A szociáldemokrata párt tagja voltam egészen 1949-ig. 1949-ben, mikor beolvadt az egyesülésbe [1948-ban egyesült a két párt. – A szerk.], akkor kerültem a Magyar Dolgozók Pártjába. Akkor kerültem be, különösebb politikai munkát nem végeztem. Csak éppen annyit, hogy szembeszálljak a fasisztákkal. Mert a magyar nép szerintem a világ első fasiszta népe, rosszabbul bántak a zsidókkal, mint Németországban. Ezért volt az, hogy nagyon sok zsidó gyerek 1945 után elhelyezkedett az ÁVH-nál, meg akarták torolni mindazt, amit velük csináltak.

Tizenhat év után az OFOTÉRT vállalatnál, a vezérigazgató-helyettessel szóváltásba kerültem, mert nem volt szakember. Nem tudtam elviselni az utasításait, annyira hülyék voltak. Összeszólalkoztam vele, és így el kellett mennem az OFOTÉRT vállalatától. Hat hónapig a vezérigazgató nem akart elengedni, hogy gondoljam meg magamat. Meggondoltam magamat, nyolcszáz forinttal magasabb pénzért elkerültem a Fotó-Optika Szövetkezetbe, ahol megszerveztem a gépjavítást, országos szinten a fényképezőgép-javítást, majd kiépítettem az üzlethálózatot. Hét évig dolgoztam ott. Az elnök egy politikai gengszter volt, aki azért lett elnök, mert a politikában mutatta magát. Kényszeríteni akart arra, hogy lopjak neki a szövetkezetből, és a lopott anyagokat szállítsam ki neki a ráckevei villájába. Összeveszttem vele, és egyik napról a másikra otthagytam. Nem volt állásom utána. Szerencsére aztán megpályáztam egy üzemvezetői állást a Lombik Szövetkezetnél, és sikerült elhelyezkednem, végül onnan mentem nyugdíjba 1982-ben. Tehát: OFOTÉRT, Fotó-Optika, Lombik, a maszek időben pedig a Fehér Optika. Az ötvenéves munkaviszonyom alatt mindössze csak négy munkahelyem volt. Általában mindenhol megbecsültek, szóval el tudtam tartani a

családomat.

Az 1980-as évektől kezdődött egy bizonyos konszolidáció, amikor már önálló lehetett volna az ember. Naiv voltam, én nem hittem el azt, hogy azt az ötvenéves rendszert így tönkre lehet tenni, így nem váltottam ki újra az iparendedélyemet. Nagyon bánom. Többszörös milliomos lennék most. De dolgoztam végig, még nyugdíjaztatásom után is, dolgoztam egészen majdnem a feleségem haláláig, 2002-ig. A két tanítványom kiváltotta az iparendedélyt, fénykép- és műszerészjavító üzletet csinált, és odavettek tanácsadónak engemet. A feleségem meghalt 2003-ban, és a Kozma utcában, a zsidó temetőben helyeztük örök nyugalomra. Rabbi temette.

Azonkívül sporttal foglalkoztam. A Vasas női kézilabda- és vízilabdacsapatának a technikai vezetője voltam hét évig. Amikor átkerültem a szövetkezetünkbe, akkor a szövetkezeti vonalon a Spartacusnál voltam a női és férfi röplabdacsapatnak a technikai vezetője. Talán annak köszönhetem, hogy még nyolcvankét éves koromban is viszonylag jó kondícióban vagyok, hogy sportoltam és sporttal foglalkoztam, és folyamatosan dolgoztam.

A sporttevékenységemet a Vívó és Atlétikai Club – tehát a VAC – zsidó csapatában kezdtem, ott futballoztam. A VAC egy kimondott zsidó csapat volt [A Vívó és Atlétikai Clubot, az első és egyetlen magyarországi zsidó sportegyesületet, 1906-ban alapította a Makkabea, amely cionista egyetemisták szövetsége volt. Az egyesület elsősorban zsidó fiataloknak kívánt sportolási lehetőséget teremteni, de a részvétel nem volt korlátozva. Fénykorát az 1930–40 közötti években élte. 1944-ben feloszlatták. A háború után a klub újraindította tevékenységét, de miután a működés összes feltétele megszűnt, a klub 1949-ben bezárta kapuit. – A szerk.]. A VAC-ban csak zsidók játszottak. Én az ifi- és a kölyökcsoportban is játszottam. A felnőtt NB II-es csapat volt, de a felnőttcsapatban akadtak keresztények is. Az ifi- és a kölyökcsoportban csak zsidók játszottak. A VAC-nak Dr. Vilner Ferenc volt az elnöke [a főtitkára – A szerk.], aki a zsidó gimnáziumnak volt az igazgatója, Düstein Zoltán volt a technikai vezető, a zsidó gimnázium tanára [Dückstein Zoltán (Budapest, 1894 – Tel-Aviv, 1962): tornatanár. A háború előtt az olimpiai tornászcsapat hivatalos vezetője és versenybírája, a torna világbajnokságokon a magyar válogatott hivatalos vezetője, tolmácsa és versenybírája, valamint a VAC kézilabda, kosárlabda és torna vezető edzője és sportigazgatója. 1945-től 1948-ig a Testnevelés Főiskola (TF) tanára. 1948-ban a magyar olimpiai tornászcsapat vezetője. 1951-ben kivándorolt Izraelbe. – A szerk.]. Futballszakosztálya 1943-ig működött. Másodosztályú MB kettős csapat volt, 1943-ban szüntették meg, mikor már a németek bejöttek [A német megszállás 1944-ben következett be. – A szerk.]. 1945-ben megint megalakult Makkabi névvel, de akkor én már nem mentem le. Sajnos nem mentem futballozni, a feleségem nem engedett, hogy görbe lesz a lábam, pedig élvonalba kerülhettem volna, mert elég jó játékos voltam.

Egy lányom van, Zinner Judit, aki 1949. július 2-án született. A lányom szakmája fényképész. A Hernád utcában laktunk, és oda is járt általános iskolába. Titokban vallásra taníttattam, mikor nem lehetett a vallást tanulni, különórákra járt. Utána járt a Madách gimnáziumba, ahol együtt járt a Verebessel, a Gálvölgyivel és a Spán Katival. Harmadik után nem akart tovább tanulni. Ha nem akarsz tovább tanulni, nem tanulsz tovább, akkor elvittem, és fényképész szakmára írtam be. De később leérettségizett, a szakmában dolgozott mint fényképész egészen 1990-ig. Sőt, ahol voltam a Fotó-Optikánál, ott volt inas, ott lett fényképész, később pedig egy intézetnél lett fényképész. Az a fényképész a halálos ítélete, mert aki nem önálló, az kész.

A lányomat egy rendes gyöngyösi zsidó gyerek, egy peches férfi, Mészáros István vette feleségül. A MIKÉFE-ben tanulta a kertészetet, szorgalmas volt [A MIKÉFE az 1949-es államosításkor megszűnt. Kétséges, hogy Mészáros István – életkoránál fogva – tanulhatott-e a MIKÉFE keretei között. – A szerk.]. Nagyon szép házasságban éltek, gyerek született, majd gyönyörű szép nyaralót építtetett Leányfalun. Ott a ház előtt gázolta halálra egy disszidált magyar tizenhárom évvel ezelőtt. A Robika, az unokám Izraelben volt akkor bár micvó előkészítő táborban. Úgy hozattam haza Izraelből. Itt laktak nálam, az egész család, mert nem tudtak hazamenni a halálesetet követően. Miután meghalt a férje 1990-ben, idegösszeroppanást kapott a lányom. Le van százalékolva ötvennégy évesen. Az unokáim mindketten vallásos zsidók. Andika harminc, míg Robika huszonhat éves. Az Andika egy intézetnél ügyvezető igazgató jelen pillanatban. Három nyelven beszél – angol, spanyol, német –, de úgy beszél, mint én magyarul, tökéletesen. Robika Los Angelesben él. Andika egy izraeli fiúhoz ment hozzá, akivel itt Magyarországon ismerkedett meg, és ez év [2004] júniusában költöznek ki véglegesen Tel-Avivba, ahol az unokavóm jogászként dolgozik majd. Robika megnősült, egy szép kis amerikai zsidó lányt vett el.

Mind a két unokám nagyon-nagyon odafigyelt, amikor a háborús időszakról meg a holokauszt időszakáról beszéltem nekik. Én nem tartottam a zsidó ünnepeket, de az unokáim igen. Az unokám szombatot tartott, pénteken este ment a templomba. Mivel csak az Andika van itten, a Vasvári utcába jár a Köves Slomóhoz [Ő az első ortodox rabbi, akit a háború óta Magyarországon avattak. – A szerk.]. Jó barátságban vagyunk, néha én is lemegyek péntek esténként a Vasváriba, amiért haragszik a Fekete Laci [A Dohány utcai zsinagóga kántora. – A szerk.], hogy a Vasváriba járok, és nem a Dohány utcai zsinagógába. A szülők nem voltak annyira vallásosak, de az unokák vallásosak lettek. A lényeg az, hogy az ember zsidó szellemben nevelje a gyerekeit. Érdekes, ma nagyon sok fiatal akad, aki vallásossá válik, bár a szülei nem is voltak vallásosak. Nagyon sokat ismerek ilyet. A gyerekeimet zsidó szellemben neveltem fel, de a hitébe nem szóltam bele. Az unokák is maguk választották maguknak, hogy vallásosak lesznek.

Otthon a kósersághoz nem tartottuk magunkat, de szűk családi körben minden nagyünnepet megtartottunk. Szerintem az az érdekes, hogy az ember zsidó érzelmű legyen. Ne tagadja meg a fajtáját, vallását, és ne menjen vegyes házasságba. Énnekem ez volt a fontos. Mert volt keresztény barátja a lányomnak, de elzavartam, és nem szólt egy szót se a lányom, pedig nehéz beleavatkozni egy lánynak az életébe, ha szerelmes. A Bethlen téri templomba jártunk mindig.

Összesen ötször jártam Izraelben. Kezdem ott, hogy az unokaöcsémet, Jehi Hermannt, akivel mintha édestestvérek lettünk volna, 1942-ben láttam utoljára. Aztán nem láttam negyven évig. Az unokaöcsémnek egyébként négy fia él Izraelben, az egyik fia a haifai katonaság tengerészetének az óceanológusa volt. Nyugdíjba ment már huszonöt év szolgálat után. Minden fia, hála istennek, jó pozícióban van, a legkisebbik a Szochnutnál dolgozott négy évig Los Angelesben. Most Jeruzsálemben él. Mikor először lehetett jönni Magyarországra Izraelből az 1980-as évek elején, ő jött, és a rákövetkező évben mentem ki először Izraelbe. Nagy élmény volt, három hétig voltam kint, de programszerűen az unokaöcsém végigvitt Eilát kivételével Izrael minden pontján. Utána még a feleségemmel négyszer mentünk ki. Talán kétévenként, mert imádtunk oda járni. Nem is kívántunk más országba menni, csak Izraelbe, annyira megszerettük, annyira szép volt, és mindig fejlettebb és modernebb lett. Sok barátot és ismerőst szereztünk Izraelben. S ötödször az unokám esküvőjét Izraelben tartottuk meg. Ilyen gyönyörű szép esküvőt még nem láttam. Élvezet volt nézni most, 2003-ban, hogy micsoda építkezés van Izraelben és micsoda fejlődés, és az emberek minden

tragédia ellenére milyen boldogok ott.

A rendszerváltás 1989-ben nem okozott változást az életemben. Már hét éve nyugdíjas voltam akkor, így nem élhettem a gazdasági lehetőségekkel, amelyet az jelentett. És a zsidósággal kapcsolatban sem hozott változást. Ugyanabban a zsidó szellemben éltem, mint korábban, és továbbra sem voltam vallásos. Annyi változás történt, hogy addig nagyon sokan nem vallották magukat zsidónak, csak utána kezdték vállalni zsidóságukat. És volt egy összeírás Magyarországon, és be kellett írni a vallást [Az interjúalany a 2001. évi népszámlálásra gondol, ahol opcionálisan meg lehetett jelölni a vallást. – A szerk.]. Ez tragédia, csak harmincezren írták be, hogy zsidók, s körülbelül nyolcvanezer zsidó élhet Magyarországon. Még egy nagyon nagy tragédia van, ami a vegyes házasságot illeti Magyarországon, ez a legnagyobb bűne a zsidóságnak.